

DESPRE CONDIȚIA FEMEII ÎN PROCESELE DE DIVORȚ ALE PROTOPOPIATULUI SIBIU (1860-1918)

Valeria Soroștineanu*

Abstract: The presentation is concerned with the motivation for divorces found in the papers from the Sibiu Deanery for the period 1865-1918. It must be stated that until the middle of the 19th century the documentary sources are scarce regarding the divorces within the Transylvanian Romanian space. Moreover, there are few if any details on the matter. The topic is analysed concerning at least two main perspectives. The first one is represented by the manner in which the lay laws and the Orthodox Church of Transylvania before 1867 related to marriage and divorce.

The second perspective concerns the internal mechanism of the divorce procedure. The witnesses' depositions from the involved families and from the community offer the chance to analyse the condition of women. The divorce trials are analysed according to 5 big motivational categories: wandering, medical causes, aversion to marriage, adultery and hatred. The conclusions after studying over 300 cases of divorce from the Sibiu Deanery delineate the condition of women in the Romanian village. The conclusions revolve around the traditional role played by women in the first half of the 19th century. It remains to answer if these documents are enough to support a beginning of women's emancipation process in the Transylvanian space.

Keywords: Romanian society, Transylvania, family, Romanians, orthodoxy.

1. Introducere

Subiectul s-a bucurat de atenția istoriografiei noastre doar după 1989, preluând tradiția istoriografiei franceze, care odată cu Philippe Ariès a devenit la fel de interesată de istoria vieții private, care oferă istoriei societății umane o viziune complexă și completă.

Deși istoriografia română a fost cu precădere orientată spre subiecte mai mult de gen masculin/istoria politică ocultată a secolului XX, istoria familiei nu putea fi decât o modalitate de a reconsidera istoria societății românești în mod generic, cu trimitere la perioadele pentru care documentele devin tot mai vizibile, perioada evului mediu, premodernitatea, secolele XIX și XX. O altă noutate a fost dată de abordarea subiectului din punctul de vedere al altor discipline, cazul antropologiei, sociologiei sau istoriei mentalităților colective.

Istoria familiei a fost studiată prin prisma evoluției individului și a raportării sale la familie/societate. În istoriografia noastră începutul l-au făcut: Andrei Pippidi, Violeta Barbu, Maria-Magdalena Szekely, Mihai Răzvan Ungureanu, subiectul comun este familia privită din diferite unghiuri, care depășesc perspectiva istorică¹.

Pornind de la Jean Delumeau, istoriografia europeană a reușit să analizeze și alte aspecte ale vieții individului în și în afara familiei. Așa cum a fost de așteptat, istoria femeii a

* Conf. univ. dr., Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu, e-mail: valeria.sorostineanu@ulbsibiu.ro.

¹ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Edit. Humanitas, 2011, p. 11.

continuat să fie una de subordonare față de bărbat, ideile legiuitorilor fiind susținute de imaginea transmisă de Vechiul Testament, conform căreia, din cauza păcatului originar este o ființă inferioară și păcătoasă prin natura sa².

Ulterior, numeroasele studii, referitoare la istoria familiei, au adus în prim-plan diferitele ipostaze ale femeii, în ceea ce a numit Gender study. În acest context putem încadra cartea scrisă de Catherine Fouquet și Yvonne Kniebiehler despre istoria mamelor și a maternității din Evul Mediu și până în zilele noastre, pentru ca în 1990, Jean Delumeau și Daniel Roche să realizeze o istorie similară a taților și a paternității³.

Odată cu anii '90, studiile din lumea anglo-saxonă au analizat modalitățile prin care femeia a continuat să facă parte din universul masculin și mai ales modalitățile prin care în mediul rural, genul a ajuns un semn de identitate socială⁴.

Așa cum a demonstrat Lucien Febvre în studiul său, *Cum să reconstituim viața afectivă de altădată. Sensibilitate și istorie*, nu poți aduce în fața unui auditoriu un subiect legat de istoria familiei fără să analizezi istoria celor două componente ale sale, femeia și bărbatul⁵.

Cu toate decalajele cronologice, cu privire la acest subiect, putem afirma că studiile dedicate familiei din spațiul nostru au stârnit interes, indiferent că abordarea a fost predominant cantitativă sau calitativă, mai ales în cazul existenței unor fonduri de documente orientate spre acest subiect⁶.

Analiza evoluției familiei s-a făcut în spațiul românesc plecând de la fonduri arhivistice sau, în cazul Mariei Magdalena Szekely, de la elementul genealogic. La Cluj, analiza vine din direcția studiului familiei din punctul de vedere al antropologiei istorice, reprezentată de Toader Nicoară și al fenomenului demografic, prezentat de Ioan Bolovan, care a fost susținut printr-un număr considerabil de volume ale unor conferințe naționale și mai ales internaționale⁷.

² Jean Delumeau, *Frica în Occident. Păcatul și frica, culpabilitatea în Occident (sec. XIII-XVIII)*, Iași, Edit. Polirom, 1998, vol. II, p. 44; Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari ...*, p. 14, 17.

³ *L'Histoire des mères du Moyen Âge a nous jours*, eds.: Catherine Fouquet, Yvonne Kniebiehler, Paris, Édition Montalba, 1980; *Histoire des pères et de la paternité*, eds.: Jean Delumeau, Daniel Roche, Paris, Larousse, 1990, apud Nicoleta Roman, „Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine”. *Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea*, București, Edit. Humanitas, 2016, p.14.

⁴ Lucienne A. Roubin, Susa Dvyer Amussen, Joan W. Scott, *Gender Study. A useful category of Historical Analysis*, „The American Historical Review”, vol. 91, nr. 5, dec. 1986, p. 1053-1075; Apud Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari ...*, p. 17.

⁵ Toader Nicoară, *Introducere în istoria mentalităților colective. Antologie de texte*, Cluj-Napoca, Edit. Presa Universitară Clujeană, 1998, p. 19, p. 46-68.

⁶ Șarolta Solcan, *Femeile din Moldova, Transilvania și Țara Românească în Evul Mediu*, București, Edit. Universității București, 2005; Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Focul amorului. Despre dragoste și sexualitate în societatea românească (1730-1830)*, București, Edit. Humanitas, 2006; Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari ...; Despre femei și istoria lor în România*, editor Alin Ciupală. București, Edit. Universității București, 2004; Nicoleta Roman, *Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine. Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea*, București, Edit. Humanitas, 2016; Liliana Andreea Vasile, *Să nu audă lumea. Familia românească în Vechiul Regat*, București, Edit. Tritonic, 2009.

⁷ Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 2001; Sorina Paula Bolovan, *Familia în satul românesc din Transilvania; a doua jumătate a secolului al XIX-lea-începutul secolului XX*, Cluj-Napoca, Edit. Presa

Legislația

Procesele de divorț au fost judecate după *Îndreptarea legii*, cunoscută mai ales ca: *Pravila*, *Pravila cea Mare*, *Sfânta Pravilă*, îmbinând normele de drept canonic cu cele de drept laic din vechea legislație bizantină⁸. Peste Carpați, aceasta a fost în linii mari legislația în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, deși între timp acolo au fost aplicate Regulamentele Organice și din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, un cod civil.

Desigur că a existat o deosebire între prevederile legii și ceea ce s-a numit dreptul trăit, deoarece chiar și membrii clerului au fost influențați de societate, de apartenența socială a celui considerat vinovat sau de punctul de vedere al autorităților. La prima vedere, secolele al XVIII-lea și al XIX-lea aduc pentru capacitatea juridică a femeii o modificare externă vizibilă, adică aceasta devine o voce distinctă, care poate cere divorțul. Dar, juridic era inferioară bărbatului și pentru că femeia era considerată „mai proastă și mai lesne spre cădere decât bărbatul”, astfel judecătorii au înțeles să fie de regulă aliații bărbaților. Imaginea femeii se conturează doar în interiorul unui cuplu, cu o singură excepție, cea a văduvei⁹.

În spațiul transilvan, *Pravila și Pidalionul* care explica modalitatea de aplicare a legii canonice au fost baza și pentru bisericile românești din Transilvania, Biserica Ortodoxă și Biserica Greco-Catolică.

Ulterior, în cadrul Mitropoliei de la Sibiu, Andrei Șaguna a întocmit pe baza ei, în 1868, un cunoscut *Compendiu de drept canonic*, alături de două îndreptare: pentru protopopi și preoți, *Cunoștințe folositoare pentru trebile căsătoriilor*, respectiv pentru mireni, *Cartea pentru tinerii căsătoriți*.

În actele referitoare la procesele de divorț din Arhiepiscopia Sibiului avem referințe mult mai detaliate cu privire la divorț, chiar dacă au ca bază tot *Pravila*: Sfintele Canoane ale Bisericii Greco-Orientale, Evanghelia după Matei, XIX/9, Apostolul Pavel către Efeseni, V, 31.32, Sinodul Trulian, canon IX și XXXI, Sf. Vasile, canonul 9.21.

Pentru mediul Greco-Catolic ne referim la lucrările lui Ioan Rațiu și Tit Bud sau la Conciliul provincial din 1872 și decretul sinoadelor diecezane¹⁰.

Universitară Clujeană, 1999; *Confesiune și căsătorie în spațiul românesc. Sec. XVII-XXI. Studii de demografie istorică*, coord. Corneliu Pădureanu, Arad, Edit. Universității Aurel Vlaicu, 2006; *Populație și societate. Studii de demografie istorică a Transilvaniei (sec. XVIII-XX)*, coord.: Ioan Bolovan și Cornel Pădurean, Cluj-Napoca, Edit. Presa Universitară Clujeană, 2003; *Populația României. Trecut, prezent și viitor*, coord.: Traian Rotariu, Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, Edit. Presa Universitară Clujeană, 2006; *Om și societate. Studii de istoria populației României (sec. XVII-XXI)*, coord.: Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, Corneliu Pădurean, Cluj-Napoca, Edit. Presa Universitară Clujeană, 2007; p. 34; *Families in Europe between the 19th century and the 21st Centuries. From the traditional model to contemporary pacs*, coord.: Antoinette Fauve-Chamoux and, Ioan Bolovan, „Supplement of the Romanian Population Studies”, Cluj-Napoca, Cluj University Press, 2009, p. 35.

⁸ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În salvări ...*, p. 50.

⁹ *Ibidem*, p. 75, 77.

¹⁰ *Studii introductiv în vol.: Legislația ecleziastică privind familia românească din Transilvania în a doua jumătate a sec. al XIX-lea*, ediție de texte, studiu introductiv și note de: Ioan Bolovan, Diana Covaci, Daniela Deteșan, Marius Eppel, Crinela Elena Holom, Cluj-Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009, p. 22.

Legislația a fost mult mai complexă în Transilvania, datorită ambiției autorităților laice de a încerca o armonizare a legislației ținând cont de raportul laic/ecclesiastic sau civil/militar, mai ales după introducerea Codului civil general austriac și în Ungaria și Transilvania în cursul anului 1853¹¹.

În spațiul transilvan au fost menționate la acest capitol Rescriptul regesc/Decretul aulic nr. 5.587 din 28 august 1845, Instrucțiunea despre căsătorii nr. 425 din anul 1854 și legile militare din 1852.

Ulterior, după 1867, statul dualist a reglementat chestiunile matrimoniale în cursul anului 1868 prin următoarele legi: legea LIII despre religiile recepte, legea XLVIII/despre procesele divorțiale la căsătoriile mixte și legea LIV/în privința regulamentului de procedură civilă¹².

La nivelul mitropoliei de la Sibiu pentru cunoașterea și aplicarea menționatei legislații au fost emise Regulamentele pentru procedura judecătorească în cauzele matrimoniale din: 1879, 1880, 1895, 1900, 1912. Totul a culminat cu punerea în aplicare a legilor politico-bisericești 31, 32 și 33 din 1894/1895, care reglementau căsătoria și divorțul civil. În acest sens avem și Instrucțiunea mitropolitului ortodox Miron Romanul din 25 august 1895 referitoare la procedura care trebuia pusă în practică în contextul noilor reforme politico-bisericești.

O legislație, care a devenit tot mai stufoasă, a fost cea a legilor matrimoniale referitoare la militari, accentul fiind pus pe vârsta la care se puteau căsători bărbații, 20, respectiv 22 de ani¹³.

Până când au fost puse în practică legile nr. 31, 32 și 33 din 1894/1895, destul de multe procese de divorț au impus și chestionarea unor martori, în cadrul așa-numitelor *protocoale*, motiv pentru care depozițiile părților implicate au avut nevoie și de alte dovezi: avize doftorești/adeverințe medicale, atestate de bună purtare/adeverințe din partea dregătoriei comunale, edicte apărute în „Telegraful Român” prin care cei pribegi erau convocați să se prezinte într-un anumit interval de timp în fața scaunului de judecată al protopopiatului.

Modernizarea societății a dus la uniformizarea legislației matrimoniale. Până în 1894/1895, Biserica a fost instituită legal să controleze și să rezolve aproape în exclusivitate problemele legate de: naștere, căsătorie ori decesul unei persoane. Treptat, din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, pe măsură ce societatea s-a laicizat și statul s-a modernizat, competențele bisericii au fost limitate în favoarea instituțiilor specializate ale statului¹⁴.

Statistica

În cazul de față încercăm să oferim o imagine de ansamblu, de fapt o introducere în analiza unui număr de peste 300 de procese de divorț pronunțate în intervalul 1865-1918 în protopopiatele Sibiu I și II și din 1883 într-un singur protopopiat al Sibiului¹⁵. Oficial, din

¹¹ *Ibidem*, p. 23.

¹² *Ibidem*, p. 52.

¹³ *Ibidem*, p. 25.

¹⁴ *Ibidem*, p. 25, 102-103.

¹⁵ Protopopiatul Sibiu I/parohii componente: Amnaș, Cacova/Fântânele, Cristian, Galeș, Gura Râului, Gușterița, Poplaca, Rusciori, Săcel, Săliște, Sibiul, Sibiu-cetate, Sibiu suburbiul inferior și

1883, protopopiatul Sibiului avea 29 de parohii iar populația a variat de la 26.332/1883, 28.498/1900, 31.764/1914, 32.11/1915 și 31.912/1918¹⁶.

Datele referitoare la căsătoriile din arhiepiscopia Sibiului încep constant doar din anii '80 ai secolului al XIX-lea. Numărul total de căsătorii din Arhiepiscopia Sibiului a variat astfel: 5.488 în 1877, 5.320 în 1887, 5.575 în 1893, 5.509/1900, 7.080/1910, 5.122/1914, 1.679/1915, iar în protopopiatul Sibiu sunt și mai puține: 196 în Pp. Sibiu I și 235 în Pp. Sibiu II/1877, 230/1883, 177/1890, 179/1898, 220/1903 și 320/1910¹⁷.

Tot pentru aceeași perioadă avem și date disparate despre căsătoriile mixte la nivelul arhiepiscopiei: 462/1879, 148/1895, 446/1901, 750/1914 și 187/1917, iar la nivelul protopopiatului: 11/1895, 22/1900, 56/1910¹⁸.

Cât au durat căsătoriile care s-au terminat cu un divorț în Pp. Sibiu: cel mai mult 25 de ani/1842-1867 și cel mai puțin, câteva zile.

Pentru că un divorț devenea realitate doar după ce Consistoriul Arhidiecezan de la Sibiu, ca for de a doua instanță dădea același aviz ca și oficiul protopopiatului, este interesant să vedem din datele furnizate câte procese matrimoniale înaintate au primit avizul: 1882/74 din 110, 1883/89 din 125, 1884/83 din 112, 1885/100 din 205, 1886/76 din 129, 1887/111 din 132, 1888/98 din 135, 1889/103 din 135, 1890/132 din 166, 1891/118 din 150, 1892/130 din 154, 1893/143 din 190, 1894/128 din 157, 1895/351, 1897/1, 1898/2, 1899/17, 1900/27 din 36, 1901/36, 1902/62 din 126, 1903/60 din 123, 1904/94, 1905/86, 1906/130, 1907/94, 1908/348, 1909/311, 1910/422, 1913/337, 1914/71 din 230, 1915/91, 1916/69, 1917/69, 1918/92.

Pentru protopopiatul Sibiu datele sunt iarăși mai puține: 20/1883, 17/1884, 7/1886, 9/1887, 13/1888, 3/1889, 2/1890, 10/1891, 8/1892, 17/1900¹⁹.

În ceea ce privește Arhiva Arhiepiscopiei Sibiului au fost găsite următoarele referințe: în 1875 sunt menționate 25 de procese de divorț (șase în Pp. Sibiu I și 19 în Pp. Sibiu II). În 1876, șase perechi au plătit taxa de revizuire a proceselor matrimoniale; în 1876 au fost 11 cazuri, din care trei nu au fost acceptate de Consistoriul Arhidiecezan și o pereche s-a împăcat. Tot pentru anul 1876 o altă statistică menționează 24 cazuri, din care au fost respinse cinci și are loc și o împăcare. La nivelul arhidiecezei sunt menționate între sinoadele anilor 1877-1878, 118 cazuri de divorț, din care în Pp. Sibiu, 22, în 1879 au intrat banii

superior/cartierul iosefin, Jina, Tilișca, Turnișor, Vale. Populație 1882 - 23.010 locuitori. Protopopiatul Sibiu II: Avrîg, Boița, Bungard, Cornețel, Mohu, Nucet, Porcești, Rășinari, Râu-Sadului, Roșia, Ruși, Sadu, Săcădate, Sebeșul de Sus și de Jos, Slimnic, Șelimber, Șura Mare, Tălmăcel, Veseud, Vurper. Populație 1882 - 25.263, Eusebiu Roșca, *Lexiconul comunelor bisericesti din Arhidieceza Greco-Ortodoxă Română a Transilvaniei pentru trebuințele oficiale*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1894, p. 74.

¹⁶ Apud, *Calendarul bunului creștin pe anii de la Christos 1880-1918, întocmit după gradurile și clima Ungariei*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane; *Protocoloalele Sinoadelor Archidiecezei Greco-Orientale Române din Transilvania ținute în anii 1871-1918*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1883-1918.

¹⁷ *Protocoloalele Sinoadelor Archidiecezei Greco-Orientale Române din Transilvania ținute în anii 1871-1918*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1883-1918.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

pentru trei procese de divorț și sunt consemnate în total 23 de cazuri de divorț, din care cinci erau de derulare, în 1883 din 125 de cazuri erau 19 iar în 1885, șase procese de divorț²⁰.

Unul din motivele pentru care sunt două statistici pentru același an, se poate explica și prin faptul că unele date acoperă doar prima parte a anului, iar a doua este cea finală, la fel, după cum se poate observa, nu toate procesele matrimoniale se termină cu un divorț.

În Sinodul din 1881 se face observația că deși în mediul ortodox al Transilvaniei sunt doar 144 de divorțuri, se considera necesar sprijinul autorităților politice, care lăsau de dorit asupra menținerii disciplinei și a moralității în viața familială²¹.

Situația divorțurilor a fost direct corelată cu creșterea numărului concubinajelor, motiv pentru care mai ales începând cu sinodul din 1886 referințele la divorțuri și concubinaje sunt comune, astfel în sinodul din 1884 a fost menționat numărul mare de procese de divorț din protopopiatul Sibiu pentru anul 1883, 20.

Numărul mare de concubinaje a fost atribuit unui număr mare de factori: spiritul fals liberal, depărtarea de biserică, educația puțină din casa părintească, înlesnirea comunicației, serviciul militar, sărăcia. Intervenția la forurile civile nu a avut niciun rezultat.

Cele mai multe au fost menționate în protopopiatele: Bran, Brașov și Sibiu și se vor menține în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, dar și în primul deceniu din cel următor. În 1897 erau peste 100 și în protopopiatul Sibiu, în 1902 se arată că numărul lor a crescut de la 4.581 în 1900 la 4.909 în 1901, iar la o nouă intervenție la autorități s-a răspuns că de vină sunt taxele stolare cerute de preoți la cununii.

La sinodul din 1903, li s-a cerut preoților să rezolve această problemă, inclusiv prin chemarea vinovaților în fața comitetelor parohiale.

Din nou, în 1907 s-a stabilit că pentru eliminarea lor ar fi fost nevoie de intervenția statului, dar ca urmare a lipsei lui de reacție, soluția nu putea fi decât una internă, la nivelul protopopiatelor și a conferințelor preoțești. Până în 1914 au rămas numeroase, ultima cifră dată de Sinodul din 1912, pentru anul 1911, fiind de 5.162²².

²⁰ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 42, 1877, nr. 96/1875, III, 1876, Consemnarea divorțurilor intrate de la Sinodul Arhidiecezan pe anul 1876, III, 998/1877 B, Consemnarea proceselor divorțiale pe anul 1876, III, 141, 1878, Consemnarea proceselor de divorț între sinoadele anilor 1877-1878, III, 456, 1879, Conspectul despre procesele divorțiale intrate în Consistoriul Arhidiecezan pe anul 1879 din protopopiatele Sibiu, Conspectul despre procesele matrimoniale de la scaunul Pp. Sibiu II în intervalul 1 ianuarie - 30 iunie 1883. Procesele de divorț din Pp. Sibiu din data de 3 iulie 1884: 11 procese de divorț, din care unul era în derulare și altul a fost sistat, 1884: 112 cazuri de divorț în arhidieceză, 83 s-au terminat cu divorț iar în Pp. Sibiu au fost 17 cazuri de divorț, III, 1884, Conspectul despre procesele divorțiale pertractate și decise în C.A. în decursul anului 1883, Procese de divorț din pp. Sibiu la data de 1 iulie 1885.

²¹ *Protocolul Sinodului Arhidiecezei Greco-Orientale Române din Transilvania ținut în anul 1881*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 147.

²² *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1884*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 166; *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1886*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 103; *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1889*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 104; *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1896*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 87; *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1897*, Sibiu, Tiparul Tipografiei

Un alt aspect interesant furnizat de Protocoalele sinoadelor a fost cea a motivației proceselor de divorț, existând un interval cronologic, în care aceasta ne este detaliată: 1887: adulterul/60, ura nedumerită/30, pribegia/25, sila la căsătorie/10, din alte motive/7; 1888: adulterul/48, ura neînvingibilă/23, pribegia/17, sila la căsătorie/6, epilepsia/2, bigamia/1, impotența/1, alte motive/37; 1889: adulterul/46, ura neînvingibilă/36, pribegia/33, sila la căsătorie/19, impotența/1; După 1890: adulterul/48, ura nedumerită/43, pribegia/26, sila la căsătorie/21, impotența/10; 1891: adulterul/41, ura nedumerită/36, pribegia/16, sila la căsătorie/10, impotența absolută/3, impotența relativă/4, concubinaje, ură etc./30; 1892: adulterul/58, ura neînvingibilă/39, pribegia/17, sila la căsătorie/8, impotența/3, gubăvia/1²³, bigamia/1, clandestinitate/2, monahism/1; 1893: adulterul/90, ura nedumerită/43, pribegia/22, sila la căsătorie/11, impotența absolută și relativă/8, înșelare la persoană/1, epilepsia/2, clandestinitate/1; 1895: adulterul/170, ura nedumerită/98, pribegia/37, sila la căsătorie/23, impotența/10, epilepsia/1²⁴.

Se observă foarte clar faptul că aceste motive de divorț sunt întâlnite și în cazul Protopopiatului Sibiu, așa cum sunt ele menționate în unele statistici din arhiva consistoriului: 1876: maltratare, adulter, ură/lipsă de motive, silă, între sinoadele anilor 1877-1878, cele mai întâlnite motive fiind: adulter, maltratare, silă la căsătorie, pribegie, maltratarea onoarei femeiești, ură din cauza unor morburii (sifilis, epilepsie), beție sau risipirea averii, 1879: ură nedumerită, maltratare, silă la căsătorie²⁵.

În continuare am considerat necesară împărțirea motivațiilor legate de divorț în cinci categorii, având ca și criteriu principală acuzație stabilită în cadrul procesului de divorț, plecând de la cele mai puțin uzitate – pribegia, motivațiile medicale, sila de căsătorie și ajungând la cele mai numeroase – adulter și ură nedumerită.

Pribegia. Din documentele de arhivă aflăm în primul rând faptul că dacă ne referim la articolul 120 din „Regulamentul pentru procedură judecătorească în cauze matrimoniale” era

Arhidiecezane, p. 115; *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1902*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 73; *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1903*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 112; *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1907*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 103; *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1908*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 100; *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1912*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 88.

²³ Termenul de gubăvie a fost folosit inclusiv în secolul al XIX-lea pentru a desemna o persoană afectată de o slăbiciune generală, în mod particular de sifilis și mai rar de lepră, <https://dexonline.ro/definitie/gub%C4%83vie>, accesat în data de 25 ianuarie 2022.

²⁴ *Protocoalele Sinoadelor Ordinare ale Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținute în anii 1887-1895*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1887, p. 130; 1888, p. 102; 1889, p. 85; 1890, p. 125; 1891, p. 98; 1892, p. 96; 1893, p. 112; 1895, p. 90.

²⁵ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 42, 1877, nr. 96/1875, III, 1876, Consemnarea divorțurilor intrate de la Sinodul Arhidiecezan pe anul 1876, III, 998/1877 B, Consemnarea proceselor divorțiale pe anul 1876, III, 141, 1878, Consemnarea proceselor de divorț între sinoadele anilor 1877-1878, III, 456, 1879, Conspicul despre procesele divorțiale intrate în Consistoriul Arhidiecezan pe anul 1879 din protopopiatele Sibiu, Conspicul despre procesele matrimoniale de la scaunul pp. Sibiu II în intervalul 1 ianuarie - 30 iunie 1883.

nevoie de 4/5 ani de absență de la domiciliu pentru a putea declanșa procesul de divorț, ceea ce mai ales în cazul familiilor sărace nu era întotdeauna o soluție ușor de acceptat.

Așa a fost și cazul Anei Marin din Vurper, căsătorită cu Toma Aldea în 1883 și care fusese părăsită după un an. Din diverse motive, singure sau apelând la alt membru al familiei, de obicei tatăl, se cere reducerea acestui termen pentru aducerea soțului la proces și pronunțarea divorțului. La fel, Eva Dafin din Mohucere a cerut divorțul de soțul ei, care plecase de patru ani și nu știa nimic de el²⁶.

Ana Ioan cere, prin tatăl ei, ca termenul de așteptare pentru despărțirea de soțul ei pribegit, Elie Bunea, să se reducă la șase luni, intermediarul la Consistoriul Arhiepiscopial fiind protopopul Moise Lazăr. Maria Hania din Slimnic, părăsită de trei ani și cu un copil mic, de soțul ei, Nicolae Isdrailă, cere și ea aducerea la proces a acestuia²⁷.

Deși mai rare, dar sunt și soții care și-au părăsit soțiile pentru o perioadă mare de timp, cum a fost cazul soției lui Ioan Cărătuș din Topârcea, Ioana Ilea. Soțul trimite cei 6 florini pentru publicarea edictului în „Telegraful Român”, deoarece fusese părăsit de șapte ani. Avem pentru cele mai multe cazuri din această categorie două formulări: în cazul unei perioade mai lungi de timp, inclusiv trecerea graniței în România discutăm de pribegie, accidental sau nu, iar în rest de părăsirea domiciliului de către unul din soți²⁸.

Astfel, o asemenea acțiune putea avea și alte repercusiuni decât urmările actului în sine. Căsătorit în 1890 cu Maria Hălmagiu, învățătorul Ioan Șoldea din Boița dorește divorțul din cauza părăsirii lui de către soție. Autoritățile i-au cerut să se mulțumească doar cu divorțul civil, dar el a promis că este de datoria lui să se conformeze canoanelor BOR, are însă o nemulțumire, nu este de acord cu taxele de proces, motiv pentru care amenință că în viitor va încheia doar o căsătorie civilă.

Problema în sine și plângerile pe aceeași temă au dus la circulara Consistoriului arhiepiscopial din 1885 adresată tuturor protopopiatelor, prin care se renunța la taxele de revisiune pentru procesele de divorț, deși acestea susțineau administrația arhiepiscopială, însă totul urma să fie adevărat prin adeverințe de la autoritățile politice. În cazul prezentat mai sus răspunsul a fost similar, Consistoriul Arhiepiscopial a fost de acord cu reducerea, dar nu cu anularea lor decât în cazul celor foarte săraci²⁹.

Un divorț neanunțat la timp putea să pună sub semnul întrebării o nouă nuntă. Șerb Țichindelean și Maria Naiță din Rășinari au respectat tot tipicul bisericesc pentru o nouă cununie religioasă, respectiv cele trei strigări în biserică, deși parohul Iosif Goga nu primise actele divorțului civil al viitorului soț. Acesta și-a părăsit soția, pe Opreana Dragomir și a primit divorțul de la toate cele trei instanțe: Tribunalul din Sibiu, Tabla regească din Cluj și Curia din Budapesta în 1903. Oficial perechea nu se putea căsători, dar din adresa lor către

²⁶ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 51/1884, III, 511/1882.

²⁷ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 294/1881, III, 408/1882.

²⁸ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 400/1885.

²⁹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 337/1899, taxele de revisiune reprezintă plata pentru redeschiderea cazului de divorț în următoarele situații: una sau ambele părți nu erau de acord nu neapărat cu divorțul, cât mai ales cu penalitățile impuse, de obicei plata cheltuielilor de judecată sau a canoanelor, respectiv verdictul Consistoriului Arhiepiscopial de la Sibiu a fost altul decât cel dat de scaunul de judecată al protopopiatului.

Consistoriu reiese că au făcut toate pregătirile de nuntă și nu îi pot trimite acasă pe invitați, la care sunt adăugate amenințări cu trecerea la greco-catolici. Atât preotul menționat, cât și protopopul cer o simplificare a procedurii la nivel de mitropolie pentru ca toate actele să circule la timp între autoritățile civile și cele bisericești³⁰.

Pentru cei mai mulți dintre cei care au divorțat pe motivul bejeniei, România a fost un spațiu al salvării, motiv de fugă spre un spațiu considerat sigur. Bucur Dragomir, originar din România se căsătorește cu Stana Iosif Cazan din Rășinari, fuge după două luni înapoi, dar nu înainte de a face praf zestrea soției, care se plânge în 1874 că nu are bani nici pentru inițierea divorțului³¹.

Situația clasică este cea a soților care nu dau niciun semn de viață, în ciuda edictelor publicate în paginile „Telegrafului Român”. Anghel Chidu din Porcești și-a părăsit soția de șapte ani și nu se știe unde este. Divorțul a fost acordat pe baza pribegiei și este oprit de la altă căsătorie pe timp nedeterminat, urmând să plătească și cheltuielile de judecată. Căsătoria avusese loc în 1869, iar Consistoriul Arhidiecezan a acceptat divorțul, ca for de a II-a instanță³².

Uneori pribegia nu este ceea ce pare, astfel Nicolae Bucșia, căsătorit din 1875 cu Maria Gavrilă din Mohu, pleacă pentru un an în România *după câștig*, dar perioada războiului de independență cu turcii nu este propice, atacat de hoți ajunge într-un spital pentru șapte luni. Ulterior a fost dat în judecată de către fostul lui stăpân, un negustor evreu pentru caii și banii pierduți, motiv pentru care a mai stat doi ani ascuns de autorități. Deși insistă în procesul-verbal/protocolul luat de preot că a plecat cu un pașaport în regulă, timpul l-a făcut să accepte divorțul, pentru a se putea recăsători. Dorește să scape de canonul primit ca parte vinovată, respectiv, plata a 40 de florini pentru Fondul bisericilor sărace³³.

Sunt puține situațiile în care soția este acceptată de soț ca să plece împreună la lucru în Vechiul Regat. Plecată cu soțul, ca „să ne hrănim în Turcia”, Ana Miclăușiu din Săliște a fost părăsită după doi ani, după ce a rămas și fără avere, dar procesul de divorț care a avut loc la Botoșani în 1868 nu a fost considerat valid în Transilvania, totul urmând să fie reluat în cadrul Protopopiatului Sibiu³⁴.

Care a fost comportamentul soțiilor părăsite? Răspunsul este diferit în funcție de caz. Multe soții așteaptă zadarnic un semn de viață și întoarcerea soțului, așa a făcut și Ioana Doicanu din Sebeșul de Jos. Divorțul a fost impus nu numai de pribegia soțului, plecat de opt ani, dar și de faptul că după o viață exemplară între 1857-1863 a avut un copil nelegitim, conform atestatului de moralitate dat de judele Toma Roman din localitate³⁵.

Maria Aleman Șteflea din Săliște, căsătorită din 1857 cu Ioan Pitiriche fusese părăsită de 18 ani, cu trei copii și o mamă în vârstă aflată în grijă. Divorțul a fost dat în 1874, dar între timp toți cei trei copii muriseră, iar viitorul soț a plătit taxele de timbre³⁶.

³⁰ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 283/1903.

³¹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 110/1874.

³² Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 43/1880.

³³ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 185/1879.

³⁴ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 228/1869.

³⁵ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 457/1866.

³⁶ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 207/1875.

Elena Hăra din Săliște nu a reușit să se susțină material în lipsa soțului, cu toate acestea divorțul este dat la 12 ani după căsătoria încheiată în 1853. A rămas foarte săracă, muncește de pe o zi pe alta, dar a reușit să plătească edictul din „Telegraful Român” deși soțul nu a revenit³⁷.

Fuga în România a lui Dumitru Popa din Săliște la 18 zile după căsătoria din 1864 nu putea fi decât un semn clar de neacceptare a acesteia³⁸.

Concubinajul a fost pentru multe din soțiile părăsite o modalitate de viață, deși contrară normelor morale ale comunității și ale bisericii. Paraschiva Muntean din Rășinari nu mai trăia din 1868 cu soțul, care pribegise, oficial în România, ca servitor. În același timp soția a trăit cu un alt bărbat și avea cinci copiii nelegitimi, motiv pentru care divorțul a fost acordat nu numai pentru pribegia soțului, dar și pentru adulterul soției³⁹.

Maria Nanu din Săliște, după căsătoria din 1860 a fost părăsită de soț de opt ani și a ajuns să muncească cu mâinile în timp ce în sat se zvonea că soțul era recăsătorit în Basarabia. Situația ei ajunsese precară, cele două fiice au murit, avea 160 de florini datorie și împrumutase bani pentru înmormântare. Marea ei teamă a fost aceea că orice speranță de reîntoarcere a soțului va fi anulată după decesul părinților lui⁴⁰.

Uneori pribegia ascunde teama de neacceptare din partea partenerului, prin ascunderea unor defecte fizice, astfel fiind „schilav de șele și neputincios” Bucur Cornea din Poiana a pribegit după căsătorie opt ani, până la pronunțarea divorțului în 1866⁴¹.

Un caz interesant a fost și cel al Mariei Petru Roșca din Săliște, căsătorită în 1851 cu Demetriu Oprișiu Vâlcu. Ulterior a fost părăsită cu necredință timp de 11 ani, de aceea ea cere divorțul în 1864 și nu are prea mult timp la dispoziție, avea șansa refacerii vieții alături de un văduv cu copiii, dar care, având și alte oferte nu putea aștepta un an. Protopopul îi cere mitropolitului Șaguna să arate înțelegere pentru situație, ceea ce se și întâmplă, dar soțul s-a întors și după ce au fost confrunțați, au hotărât să locuiască împreună⁴².

Deși mai rare, sunt și soții care și-au părăsit soții pentru o perioadă mare de timp, cazul soției lui Ioan Cărătuș din Topârcea, Ioana Ilea. Soțul trimite cei 6 florini pentru publicarea edictului în „Telegraful Român”, deoarece fusese părăsit de șapte ani. Avem pentru cele mai multe cazuri din această categorie două formulări: în cazul unei perioade mai lungi de timp, inclusiv trecerea graniței în România discutăm de pribegie, accidental sau nu, iar în rest de părăsirea domiciliului de către unul din soți⁴³.

Oprea Șteflea Bucșianu din Săliște a fost părăsit de Ana Oprea Hașieganu, după căsătoria din 1865, în 1874 era în România, iar două acte oficiale – adevărta oficiului comunal din Săliște/1876 și Protocolul de cercetare de la Consulatul Austro-Ungar/1877 – au demonstrat adulterul soției în România⁴⁴.

³⁷ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 117/1870.

³⁸ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 344/1870.

³⁹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 186/1875.

⁴⁰ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 67, 1.025/1868.

⁴¹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 12/1866.

⁴² Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 47/1865.

⁴³ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 400/1885.

⁴⁴ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 449/1879.

Sunt și situații în care cei care plătesc taxele de judecată sunt părinții soției pribegite, cazul Anei Munțiu din Rășinari; după căsătoria din 1869, după cinci ani și-a părăsit soțul și a plecat în România, considerându-se că soția și-a demonstrat vinovăția prin neprezentare⁴⁵.

Pribegia ascundea de multe ori neacceptarea soțului, astfel Ana Lazăr din Mohu, după căsătoria din 1881 a trăit șase luni de certuri cu soțul ei, Sava Pop, deși oficiul parohial a încercat să îi împace. Tatăl soției a recunoscut că ea a ales pribegia și din ură față de soț. La Consistoriul arhiepiscopesc, inițial divorțul nu a fost recunoscut pentru că în timpul procesului soțul a declarat că o va primi înapoi⁴⁶.

La fel ca și în cazul soților pribegi, nici soțiile pribegite nu au voie să se recăsătorească, plătesc cheltuielile de judecată, iar după îndreptarea morală se puteau recăsători.

Problemele medicale au constituit și ele un motiv singular pentru deschiderea unui proces de divorț. Cea mai cunoscută cauză a fost asociată cu alcoolismul și urmările lui. Lazăr Moldoveanu din Maierii Sibiului a fost acuzat nu numai de beție, dar și de risipirea averii. Atestatul de bună purtare dat de preot și trei credincioși prezintă urmarea dramatică a alcoolismului. Un aspect care a influențat verdictul a fost și faptul că soțul, spre deosebire de soție, nu se ducea la biserică cu anul. Nici aducerea soțului în fața scaunului protopopesc al Sibiului nu a avut niciun rezultat⁴⁷.

Și în cazul lui Ioan Mohanu din Poplaca, divorțul acordat în 1866 a fost motivat de patima beției, conform certificatului medical eliberat de *Spitalul Iosefin din Sibiu*, unde fusese internat. Alcoolismul declanșat la 10 ani după căsătoria din 1844 a dus la crize atât de puternice încât cei din jur nu au găsit altă soluție decât punerea în lanțuri⁴⁸.

Tot din cauza alcoolismului, soția alege, mai ales în numele copiilor, să obțină înapoierea zestrei, pentru ca soțul să nu mai poată vinde nimic din ceea ce mai rămăsese, așa cum a fost cazul perechii Paraschiva Dimitrie Miclăușanu din Tilișca și Ioan Greavu din Săliște⁴⁹.

Faptul că era și alcoolic reprezenta pentru soț o condamnare sigură din partea viitorilor socrii. Ioan Dicu din Săcel, dar originar din România, a lichidat o parte din avera soției, aceasta având asupra ei o adeverință locală, care demonstra greutatea materiale⁵⁰.

Dacă soția era alcoolică, subiectul devenea unul delicat, întâlnit mult mai rar, dar invocat ca motiv de divorț. Ana Ioan Manea din Săliște, căsătorită din 1859, nu a putut trece peste această patimă, deși s-a încercat îndreptarea ei în fața preotului și a protopopului. Odată considerată *bețivă notorie*, la divorțul din 1873 este oprită de la altă căsătorie⁵¹.

Când de la beție se ajunge la *delirium tremens*, diagnostic confirmat de un atestat medical și la acuzația de risipire a averii, soția nu mai avea șanse de a se impune în fața nici

⁴⁵ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 169/1874.

⁴⁶ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 75/1884.

⁴⁷ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 198/1868.

⁴⁸ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 89/1863.

⁴⁹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 71/1867.

⁵⁰ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 539/1868.

⁵¹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 1.060/1873.

unei investigații cu martori, iar la divorț, plătea și cheltuielile de judecată ale soțului, cum a fost cazul Mariei Aleman Roșca din Rășinari⁵².

Paraschiva Manoliu din Tilișca se căsătorise cu Andrei Ruja din aceeași localitate în 1848, iar peste 20 de ani divorțul a fost acordat datorită alcoolismului soției, acuzată de „patima beției în gradul suprem”. Deși a mai promis îndreptare în fața preoților în 1865 și 1868, a recidivat atunci când a cheltuit o parte din banii de locuință. Și totuși cred că motivul sau momentul de la care a plecat totul a fost menționat la sfârșitul procesului-verbal al investigației, „interesant este că alcoolismul a început imediat după nuntă”⁵³.

Un alt caz a fost cel al Sandei Nicoiu din Cornățel, care se căsătorește cu un văduv cu patru copiii, dar nu s-a ridicat la nivelul celor așteptate de către aceștia și își explică eșecul în căsătorie parțial din vina soțului, care nu a oferit niciun sprijin. La dezbaterile divorțului a fost menționat și alcoolismul soției, ca „baza urii neînvînse asupra inței/partei vinovată, care a ruinat economia casei”⁵⁴.

Bolile psihice sunt în general rapid expediate în cadrul dezbaterilor scaunului de judecată al protopopiatului. Nu se dorește aprofundarea subiectului, iar dacă cel afectat are și un tutore, procesul poate să aibă loc.

Ana Cristin din Săliște este amintită cu o afecțiune psihică, pentru care a fost menționată internarea din decembrie 1879 de la Institutul alienaților din Sibiu, dar fără nicio urmărire pozitivă. Cei trei copiii au rămas în grija tatălui, care dorește divorțul, dar se angajează să își susțină și soția până la sfârșitul vieții. Curatorul soției fiind de acord, divorțul a fost pronunțat în 1880⁵⁵.

Sunt și cazuri extreme care au pus comunitatea într-o situație deosebită și la care aceasta răspunde printr-un imobilism evident. Așa a fost și cazul divorțului dintre George Mocanu și Maria Ghibu, care îl avea ca tutore pe Stan Henția din Săliște. După o viață frumoasă și mai mulți copiii, din care mai trăiau două fete, în 1856 soția s-a îmbolnăvit brusc și nu și-a mai revenit. Soțul cere divorțul, dar promite să aibă grijă de fosta soție și de copii. Din cele două atestate, unul eliberat de oficiul parohial și al doilea de autoritățile comunale, reiese și o altă fațetă a problemei, soția lui George Mocanu nu a fost cu mintea atât de smintită încât să stea 10 ani în lanțuri, fără să se știe dacă a mai avut momente de revenire. La divorțul din 1869, un tutore a primit în numele ei 1/3 din averea comună⁵⁶.

Alte motive pentru divorț pe motive medicale au fost: epilepsia, faptul că unul din soți emana un „miros greu nesuferibil din gură, nas și corp nevindecabil” sau era bănuit de sifilis. Divorțurile în urma impotenței soțului s-au bazat fie pe un atestat medical sau pe declarațiile soției. Astfel Ioana Popa și Toma Popențiu din Avrig, căsătoriți din 1868 se confruntă cu această problemă a soțului din 1876. Soția a avut răbdare destul de mare și a încercat de două

⁵² Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 319/1884, cele mai des întâlnite manifestări pentru *delirium tremens* sunt: delirul, tremurul nervos al feței și al membrelor, halucinații, <https://dexonline.ro/definitie/delirium+tremens>, accesat în data de 25 ianuarie 2022.

⁵³ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 1.170/1868.

⁵⁴ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 628/1869.

⁵⁵ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 209/1880.

⁵⁶ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 153/1869.

ori, fără „ca el să potă deveni în stare de a corespunde datorințelor conjugale”. Exista însă o portiță, la fel ca în cazul altor afecțiuni, recăsătorirea era posibilă dacă aspectul era remediat⁵⁷.

Nici situația opusă nu putea salva o căsătorie, Ioachim Popa din Porcești a fost acuzat de soția sa de „prepotența soțului, prea deasa împreunare trupească”, iar soția s-a dovedit „neharnică de a corespunde datorințelor împreunării și expusă maltratării din partea inctului/soțului”. Baza divorțului a fost dată de trei adevăruri medicale: ale moașei comunale, ale medicului din Boița și ale unui medic din Sibiu⁵⁸.

A acorda un divorț pe motivul impotenței soției nu poate ridica semne de întrebare decât cu referire la formulare. Ana Borcea din Cornețel aduce două certificate medicale, care declarau că doar cu „periclitarea sănătății poate avea relații cu soțul ei” și la divorțul din 1885 i s-a interzis altă căsătorie. Peste câțiva ani, în 1889 trimite la Consistoriul arhidiecezan un testimoniu medical/adeverință medicală, semnat/ă de medicul Institutului teologic din Sibiu, Ioan Moga, în care se arată că după cinci ani de abstenență este „pe deplin sănătoasă și capabilă să se recăsătorească”. Într-o altă cerere din 1889 susține că la data primei căsătorii avea 16 ani, iar soțul era „prea potent”, dar dorea să se recăsătorească, mai ales că trăia cu un bărbat de un an de zile, ceea ce Consistoriul arhidiecezan acceptă⁵⁹.

Motivele medicale false au susținut până la urmă necesitatea sau dorința uneia dintre părți de a divorța. Ioan Nițoiu din Șelimber și Ana Marpozan din Avrig la un an de la căsătorie, cer divorțul în 1878. Conform Protocolului de investigație, soția suferea dinainte de nuntă de slăbiciunea slobozirii udului în așternut/incontinența urinară. Peste un număr de ani, în 1885, fosta soție cere să fie admisă la o nouă căsătorie, deoarece a născut o fată și fierarul dorește să încheie o căsătorie cu ea. Mai mult, adaugă un atestat medical de la doctorul Ioan Moga, care arată că toate dovezile aduse la prima investigație din 1878 au fost neadevărate și răutăcioase⁶⁰.

Pentru Ioan Roman și Ioan Opincar din Tălmăcel, căsătoria din 1859 a fost desființată pe baza epilepsiei soțului⁶¹.

Cazurile în care **сила la căsătorie** a fost considerată principalul motiv au un numitor comun, acceptarea mariajului s-a făcut la presiunea familiei, care s-a manifestat mai ales prin: bătaie, alungarea de la casa părintească sau amenințarea cu dezmoștenirea. Sărăcia unei familii numeroase era în mod evident o motivație pentru acceptarea unui soț, ales tot de familie, pentru care un singur criteriu era urmărit: starea materială bună a candidatului. Așa a fost și cazul Anei Maria Barb din Săcădate, căsătorită din 1860 cu Ioan Burja. La divorțul din 1867 s-a aflat că soția a cedat la presiunile mari ale mamei, văduvă cu șase copiii. Deși a fost bătută de membrii familiei pentru a accepta situația, nu a cedat, chiar dacă preoții din Glâmbocă au încercat să o împace. Interesante sunt și declarațiile unora din martorii întrebați asupra situației: „dacă s-ar pleca, s-ar înțelege sau lucrurile ar merge, dacă ar renunța la fantasiile ei”⁶².

⁵⁷ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 695/1876

⁵⁸ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 50/1882.

⁵⁹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 462/1884.

⁶⁰ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III/5001881.

⁶¹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 375/1880.

⁶² Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 46/1868.

Maria Manciu din Cornățel nu și-a acceptat soțul de dinainte de căsătorie, repetându-se același caz, cu amenințări cu bătaia, de partea lui, soțul a avut un comportament reprobabil, jignit de atitudinea soției. Cert este că la divorț, părinții fetei au fost obligați cu plata cheltuielilor de judecată. Din investigația cu martori aflăm o serie de amănunte; rudele pe linie feminină ale familiei implicate, de exemplu, mătușa soției au fost de părere că situația ar fi putut fi acceptată: „căci după cum aud au din ce trăi și au mai fost tineri, care la început nu prea s-au învoit dar după aceea tot au fost bine”. Deși atunci când s-au făcut învoirile, viitoarea soție a fugit în șură plângând, mama ei a declarat că: „noi părinții, crezând că-i facem fericirea, viitorul soț are o stare frumușică, avea din ce trăi”⁶³.

Nu sunt rare cazurile când soțul declară că a fost silit să se căsătorească, astfel, Vasile Stroilă din Tălmăcel s-a căsătorit în 1882, ademenit de părinți, deși viitoarea soție era considerată „femeie hăbăucă, incapabilă de a presta în căsătorie datorințele conjugale”. Pe acest motiv soțul a pribegit în România timp de cinci ani, inițial Consistoriul nu le-a acordat divorțul, ceea ce se întâmplă doar în 1891⁶⁴.

Un alt soț, care a declarat sila la căsătorie a fost Vasile Cloaje din Boița, căsătorit din 1882 cu Elena Brătilescu, drept urmare și-a maltratată soția, conform unui certificat medical. Urmează șapte ani de trai separat. De această dată este interesantă rezoluția scaunului de judecată al Pp. Sibiu, care obligă părinții ambelor părți să plătească toate cheltuielile de judecată, deoarece „au silit la cununie preste libertatea fiilor lor și fără consultarea firească a acestora”, o formulare, care nouă ni se pare normală, dar la vremea respectivă cred că a sunat destul de ciudat⁶⁵.

Implicațiile erau mult mai mari în cazul unei căsătorii în cadrul elitei românești, cazul Constanței Popovici-Barcianu din Rășinari și a lui Iacob Arsenie, din Gura-Râului, care divorțează la doi ani după încheierea căsătoriei din 1862. Primul care intervine în procesul de divorț a fost soțul, care cere pedepsirea soției pe baza articolului 19 din *Cartea pentru tinerii căsătoriți* a mitropolitului Șaguna. Conform celor dezbătute în cadrul protopopiatului Sibiu, căsătoria s-a terminat după patru luni de conviețuire, deși neînțelegerile au început imediat după nuntă. A reieșit că soția nu a avut niciun sentiment față de soț, iar nunta a fost dorită de bunicul soției, Daniile Popovici-Barcianu, mireasa a fost astfel „moralicește silită, dar au considerat că se va obișnui cu soarta, dacă va avea avere mare”.

Soția, tânără încă, a socotit că trebuie să dea deplină ascultare părinților și bunicului, s-a îmbolnăvit și a venit înapoi acasă, la Rășinari, unde soțul nu a vizitat-o niciodată. Inclusiv nașul de cununie, protopopul Ioan Hannia a depus eforturi de împăcare dar în zadar, soția cerând dezlegarea totală⁶⁶.

Adulterul, alături de „ura nedumerită”, reprezintă cel mai des întâlnit motiv pentru acordarea divorțului. Am ales în continuare cazuri care au dus la extreme, reacția soțului/soției, dar și a comunității, la fel de interesată la eradicarea lor. Așa cum s-a mai

⁶³ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 133/1890.

⁶⁴ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 40/1891.

⁶⁵ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 254/1885.

⁶⁶ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III/1864.

subliniat, protopopiatul Sibiu a avut mereu un număr mare de divorțuri și peste 100 de cazuri de concubinaje⁶⁷.

Căsnicia lui Ioan Covată și a Mariei Banciu din Săliște nu a avut nicio bază, soția a ales să trăiască în continuare cu vărul ei, și-a părăsit domiciliul conjugal, fiind acuzată că ar fi furat împreună cu amantul ei, 500 de florini. La investigația cu martori, soția a negat veridicitatea martorilor, susținând că sunt din alte sate și au fost mituiți, singurul dornic să-și salveze căsnicia, poate din onoare, este soțul, care declară că nu crede în adulterul soției. Interesantă aici este reacția autorităților locale, care au făcut din aducerea acasă la Săliște a soției, cu „prapure și chiote”, un spectacol pentru îndreptarea celor vinovați, iar antistia comunală din Vale a prins-o și a ținut-o o noapte închisă la primărie. Astfel, căsătoria încheiată în 1859 a fost desființată în 1868 iar soția, ca parte vinovată se putea recăsători doar după îndreptare⁶⁸.

Uneori divorțul este sfârșitul unei povești de iubire ilicite, cazul Anei Mihălțianu din Slimnic și a lui Ioachim Văcariu din Nucet. În 1859, Ioachim Văcariu s-a căsătorit cu fiica Anei, o modalitate pentru ca aceasta să își continue legătura, iar violul, motivul pentru ca fiica ei să accepte căsătoria. Conform investigației cu martori din 1868, soția l-a părăsit ulterior pentru un localnic cu care are doi copii, motivul divorțului fiind adulterul ambelor părți⁶⁹.

La fel, Floarea Pavel și Nicolae Căbuțiu din Avrig, căsătoriți din 1860, au pornit pe drumuri diferite, motivele principale fiind comportamentul violent și adulterul soțului. Deși soțul a fost îndemnat la îndreptare în fața preoțimii locale și a doi martori, nu a renunțat la violență, motiv pentru care soția l-a părăsit. Cu toate acestea, un timp, promisiunile sale au avut efect, pentru refuzul de a se întoarce acasă, soția a fost cea pusă de două ori în lanțuri, dar nu a renunțat la divorțul declarat în 1866⁷⁰.

Adulterul a fost acordat și în cazuri extreme. Stana Goția din Gura Râului deși s-a căsătorit în 1858 cu Vasile Toma l-a părăsit după opt luni și a trăit în concubinaj cu Nicolae Sălișteanul, dar pentru că a sugrumat-o pe soția acestuia, a fost închisă pentru 20 de ani la Aiud, fiind acuzată că a pus la cale omorul alături de amant. Soțul cere însă divorțul pe un motiv normal, pentru că avea o mamă în vârstă⁷¹.

Un alt caz singular a fost și cel al Anei Lupescu din Boița, căsătorită din 1845 cu Nicolae Lupescu și care a avut o legătură cu preotul Marcu Popoviciu din localitate. Soțul a declarat că nu a intervenit, deoarece pentru el căsătoria era mai importantă. Punctul său de vedere nu a fost același cu al comunității, iar la investigația cu martori, a reieșit, așa cum a declarat Ana Lupescu în fața celor doi preoți din Boița, că păcatul a fost săvârșit și în timpul canonic. Concluzia celor prezenți a fost aceea că vârsta celor vinovați ar fi trebuit să fie un obstacol în săvârșirea adulterului. Preotul a fost suspendat, iar divorțul a fost declarat în 1867⁷².

⁶⁷ *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1888*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 104; *Protocolul Sinodului Ordinar al Arhidiecezei Greco-Orientale din Transilvania ținut în anul 1896*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, p. 115.

⁶⁸ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 905/1868, 170/1868.

⁶⁹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 191/1868.

⁷⁰ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 539/1866.

⁷¹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 536/1867.

⁷² Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 597/1867.

Ura nedumerită a acoperit cel mai larg spectru al motivației pentru divorț, cele mai multe alcătuind un ansamblu de acuzații: comportamentul violent al soțului, acuzații legate de zestre, certurile tot mai dese, interesele materiale, intervenția părinților.

Paraschiva Manciu și George Suciu din Sibiu, căsătoriți în 1867, cer divorțul. Conform investigației cu martori a reieșit că soțul a părăsit-o de „urătul ei”. Pentru moașa Maria Popa de la Poarta Turnului din Sibiu, cauza comportamentului soției era boala și anume epilepsia, de aceea ea a adus „stropi de apă de la moară”, iar mama soției a chemat un preot pentru un maslu. Soțul a declarat ulterior că a refuzat să apeleze la un preot pascălier din Poplaca. Unul din motivele evidente ale divorțului a fost cel legat de bani, motiv pentru care soțul a plecat de acasă, și-a neglijat familia și copiii, din care unul a murit, fiind bănuț și de adulter. Pentru că soțul a fost de confesiune greco-catolică și preotul greco-catolic Ioan Rus a încercat de cinci ori o împăcare, dar nu a reușit. Divorțul a fost declarat în 1876⁷³.

Dramele din familie nu puteau salva o căsnicie cu probleme, astfel Linda Pop din Mohu s-a căsătorit în 1883 cu Ilie Iuga tot de aici și timp de patru ani s-au certat și s-au împăcat. După ce soțul a plecat în România, soția l-a părăsit, dar conflictul dintre frații ei și cei ai soțului, a dus la decesul unuia dintre ei, iar divorțul a fost unica soluție, exprimarea folosită fiind din cauza „urei nedumerite a soției”⁷⁴.

În cazul lui Teodor Orza din Avrig, acesta se simte victima celor două mame vitrege, care l-au convins la căsătoria cu Elena Ioan Cristea, care fusese trimisă de părinți cu caprele la munte, în timp ce el avea serviciul în Rășinari. Soția a recunoscut că singurul ei interes a fost cel material, motiv pentru care nu a fost de acord cu divorțul⁷⁵.

La fel ca și pentru Maria Balu din Fântânele, care a fost convinsă de bunicii ei de aici să accepte căsătoria cu Ioan Modovanu din Cristian. Ultimul fusese și el convins de promisa zestre de 1.400 de florini și pământuri într-o localitate din jur, Mag. Pentru acest lucru și-a părăsit iubita cu care părinții lui nu au fost de acord. Din momentul în care nu a primit zestrea, și-a alungat soția și ambii și-au căutat de lucru în alte localități, el la un sas din Cristian și ea la Csnădie⁷⁶.

Pentru Ana Oprea Borcea și Dimitrie Arsenie din Săliște, divorțul a fost motivat ca fiind singura soluție pentru „oprerea prăpădirii averii familiei”. Căsătoria încheiată în 1852 a dus la o viață casnică tihnită și șase copiii, ulterior soțul, care se ocupa cu comerțul de vite în România a avut mari pierderi din cauza hoților și a iernilor geroase. S-a ocupat ulterior cu creșterea oilor, dar nici aici nu a avut succes, mai rău a pierdut 230 de oi ale unchiului său, iar mătușa sa a încercat să acopere o parte din datoriile făcute. După ce a căzut în patima băuturii a început să cutreiere satul cu lăutarii după el. La nivel de protopopiat s-a ales calea divorțului, nu s-a dorit menținerea unei căsătorii din care să se nască doar copiii săraci și bolnavi și în care să prăpădească averea, soția își putea lua înapoi zestrea, pe care a putut-o dovedi la Tribunalul civil, iar divorțul a fost acordat în 1871⁷⁷.

⁷³ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 514/1876.

⁷⁴ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 405/1891.

⁷⁵ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 245/1868.

⁷⁶ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 813/1870.

⁷⁷ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 713/1871.

Nicolae Dansu și Maria Cernica din Veseud s-au căsătorit în 1861, soțul era văduv cu un copil iar soția era orfană de tată, dar soția nu a putut să se acomodeze la viața conjugală, motiv pentru care soțul a apelat la preot și chiar la dregătoria publică fără nicio urmărire. Ulterior, soția a fost acuzată de relații nepermise cu străini așezați în comună, deși din căsătorie avea un copil, care a rămas după divorț, în grija ei⁷⁸.

Altă pereche, Ana Banciu și Nicolae Giurea din Sibiel, deși s-au căsătorit în 1868, soția nu a putut trece peste neconsumarea actului conjugal, în timp ce soțul se plânge de faptul că nu este deloc atras de soție, despre care știe că a fost silită de părinții. Dincolo de motivul sau motivele divorțului, soția nu a fost de acord cu primirea unui canon de 10 florini. Din plângerea ei, aflăm că așa cum a declarat în fața parohului Ioan, „soțul nu are nicio dorință de împreunare cu mine, dar a îndemnat-o, pentru a păstra aparențele, să se țină cu cine vrea, și să zică că îi bine”⁷⁹.

Am lăsat la sfârșit câteva cazuri, cu un specific aparte. Să luăm cazul perechii Stana Beju și Ioaneșiu Martin din Săliște, căsătoriți din 1853, care au locuit mulți ani și în București. Fără a se oferi alte amănunte, în 1868, de comun acord, soția, mamă a trei copii s-a hotărât să intre în cinul monahal, iar soțul să rămână liber. Deși Consistoriul arhidiecezan le-a cerut să nu renunțe la căsătorie, au urmat 10 ani în care ei au trăit separat. În 1878 soțul a cerut o clarificare a situației, astfel încât divorțul a fost acordat iar copiii au rămas în grija soțului⁸⁰.

La fel, Marina Florea s-a călugărit cu voia soțului la Văratec, după ce toți copiii le-au murit și conform spuselor soțului: „am rămas ca doi arbori despuiți de toate ramurile”⁸¹.

Uneori călugărirea a fost o soluție pentru a scăpa de un soț nedorit. Maria Bucur Lupu din Săliște s-a căsătorit cu Nicolae Dimitrie Martin, orfană de mamă, fiind silită de tată dar și de rude. La trei zile după nuntă a fugit de acasă și a declarat că dorește să se călugărească la mănăstirea Sărăcinești, unde se mai aflau rude de-ale sale⁸².

Concluzii

Așa cum se poate observa pentru acest studiu de introducere în problematica proceselor de divorț din protopopiatul Sibiului, concluziile nu pot fi decât unele parțiale.

O primă observație este aceea că nu au fost făcute referiri la procesele de divorț în care au fost implicate aspectele confesionale, cele mai numeroase cazuri fiind cele care îi implicau pe cei de confesiune greco-catolică și nici la implicațiile legislației matrimoniale referitoare la militari.

Dacă ne gândim la pribegie/părăsirea domiciliului de către unul din soți, aceasta a fost cea mai bună ieșire dintr-o căsnicie nedorită sau cu probleme. Plecarea în România putea fi mai ales o sursă de venit, capacitatea de a lăsa lucrurile să își urmeze cursul, plecarea este o

⁷⁸ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 557/1869.

⁷⁹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 1.233/1869.

⁸⁰ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 330/1878.

⁸¹ Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 54/1877.

⁸² Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu, III, 22/1866.

promisiune sau o retragere strategică, ea îi vizează în majoritatea cazurilor pe bărbați, dar apar și cazuri în care și femeile își iau soarta în propriile mâini și încearcă să se realizeze peste Carpați.

În ceea ce privește motivația medicală, se observă influența orașului Sibiu și a infrastructurii sale medicale. Alcoolismul este o problemă evidentă, se observă faptul că sunt și cazuri, când se încearcă vindecarea lui prin internarea în Spitalul Iosefin din Sibiu. Nu există însă din partea celui implicat sau a familiei o constantă a tratamentului și dacă nici cel oficial nu are rezultate, familia și societatea decid să suporte urmările unui asemenea comportament.

Alcoolismul soției face divorțul inevitabil, dar nimeni nu este interesat de cauza declanșării acestui tipar comportamental, deși din unele cazuri a reieșit că în cazul bărbaților a primat insuccesul material, iar în cazul soțiilor, un partener nedorit în căsnicie.

Într-o categorie similară sunt încadrate bolile psihice, unde femeile fiind cele mai afectate. În ceea ce îi privește pe soți, aceștia sunt dornici să își vadă de viață, să se recăsătorească, după ce promit că vor susține fosta familie din punct de vedere financiar. Nu sunt făcute niciun fel de trimiteri la condițiile de viață ale acestora, atenția este îndreptată spre exterior, adică spre societate, bolnavul poate fi un pericol pentru cei din jur. Faptul că în unele cazuri este invocat un certificat de la Institutul alienaților din Sibiu, aceasta a fost doar o piesă importantă la dosarul divorțului. Dacă boala nu trece, bolnavul trece într-un anonim total.

Pentru cazurile de impotență, certificatele medicale au aceeași importanță ca și mărturia soției în obținerea divorțului. O formulare surprinzătoare este și cea referitoare la impotența soției, referire la incapacitatea fizică a soției de a îndeplini obligațiile conjugale.

Sila la căsătorie ne aduce în prim-plan nu pe cei care au fost forțați la căsătorie, dar mai ales pe cei care și-au impus cel mai important rol în încheierea căsătoriei. Părinții și rudele, conform declarațiilor, au dorit să le asigure copiilor fericirea, desigur cuvântul iubire nu este menționat deloc, mai degrabă tot ceea ce ține de căsătorie stă sub semnul unui proces amplu și destul de complicat, transmis de la o generație la alta, a unui model, în interiorul căruia, viața devine suportabilă prin acceptarea stării de bine. Motivația principală a intervenției părinților a rămas cea materială. Nu lipsesc nici cazurile în care soții declară și ei faptul că au fost obligați de părinți sau ademeniți de o zestre consistentă.

Adulterul și ura nedumerită au fost și pentru divorțurile din Protopopiatul Sibiu principalele motivații, problema este însă că această ierarhizare este una arbitrară, din simplul motiv că se bazează pe motivația principală a divorțului, stabilită de scaunul de judecată al protopopiatului menționat.

De cele mai multe ori, adulterul este urmarea silei la căsătorie a soției sau urmarea pribegiei sau a comportamentului violent al soțului.

Comunitatea este foarte atentă la tiparul comportamental al femeii, care este mult mai aspru pedepsită în cazul comiterii adulterului, închiderea la primărie, punerea în lanțuri și aducerea acasă în această postură spun multe despre dezechilibrul drepturilor. Trebuie menționat tot aici că aceste acțiuni de îndreptare ale comunității rurale au avut loc în jurul anilor 1860-1865, ulterior acest tip de manifestări nu mai este menționat.

Ura nedumerită acoperă de fapt toate acuzațiile aduse și în particular pentru divorț: pribegia, adulterul, motivele medicale, violența soțului sau sila la căsătorie.

Imaginea femeii în procesele de divorț din protopopiatul Sibiului este una care rămâne încadrată în liniile generale, subordonată unor coordonate tradiționale. Sunt multe asemănări cu realitatea de peste Carpați. La fel ca și acolo există o serie de drepturi legate de partea introductivă a procesului de divorț: dreptul de a petiționa, de a se reprezenta, deci de a cere divorțul, din acest punct de vedere este foarte vocală, dar nu se trece peste limitele impuse de societate și implicit de familie.

Mai ales, procesele de divorț care se bazează pe investigațiile cu martori scot în evidență credința absolută a societății că rezistența și includerea în cadrul ei este bazată pe familie și pe stabilitate, orice eșec fiind de evitat.

Cum viața nu a fost pentru majoritatea economilor/țăranilor ușoară, rolul dintre soț/soție în cadrul familiei este în continuare în avantajul soțului, pentru care soția poate fi o achiziție necesară pentru bunul mers al gospodăriei și ulterior pentru existența propriei familii.

În stadiul actual al cercetării putem doar presupune dorința și chiar transpunerea în practică a dorinței de echilibru și de atenționare a acelor părinți, mult prea ambițioși și care își includ în proiectele lor de viață copiii.

Din punctul lor de vedere, preoții sunt într-o situație destul de incomodă, dacă doresc să nu se lase influențați de comunitate, mai ales că mediul ortodox, spre deosebire de cel greco-catolic a dat dovadă de mai multă flexibilitate. În plan general însă, promisiunea de îndreptare a soțului făcută în fața unui preot și a doi martori avea o importanță mult mai mare, din simplul motiv că promitea salvarea unei căsnicii, decât faptul că acesta nu s-a îndreptat, iar pentru refuzul de a se întoarce la căminul conjugal, soția a fost de fapt cea pedepsită.

O firavă schimbare de atitudine a fost dată de amenzile primite de părinții care nu și-au consultat copiii la căsătorie sau au făcut din promisiunea unor mari sume de bani ca zestre, certitudinea unei căsătorii.

Chiar dacă sunt marcați de urmările proceselor de divorț, cei care au trecut prin ele au hotărât în cele mai multe dintre cazuri să își refacă viața, iar motivațiile nu sunt singulare: frica de singurătate, presiunea și modelul oferit de comunitate, pentru care existența ta ca individ era inclusă în ea, prin intermediul familiei și desigur greutățile materiale întâmpinate și care nu au fost puține.

Majoritatea covârșitoare a proceselor de divorț prezentate au fost importante de fapt prin existența unor procese-verbale cu martori/protocoale de investigație, care ne-au oferit prilejul de a afla multe despre viața actorilor principali, dar și cea a unei întregi comunități, așa cum puține surse documentare reușesc. Ceea ce are o importanță deosebită pentru oricine este atașat acestui tip de cercetare, desigur până în 1895, deoarece după apariția avocatului și a tribunalului civil, vocile lor au încetat să se mai audă.

